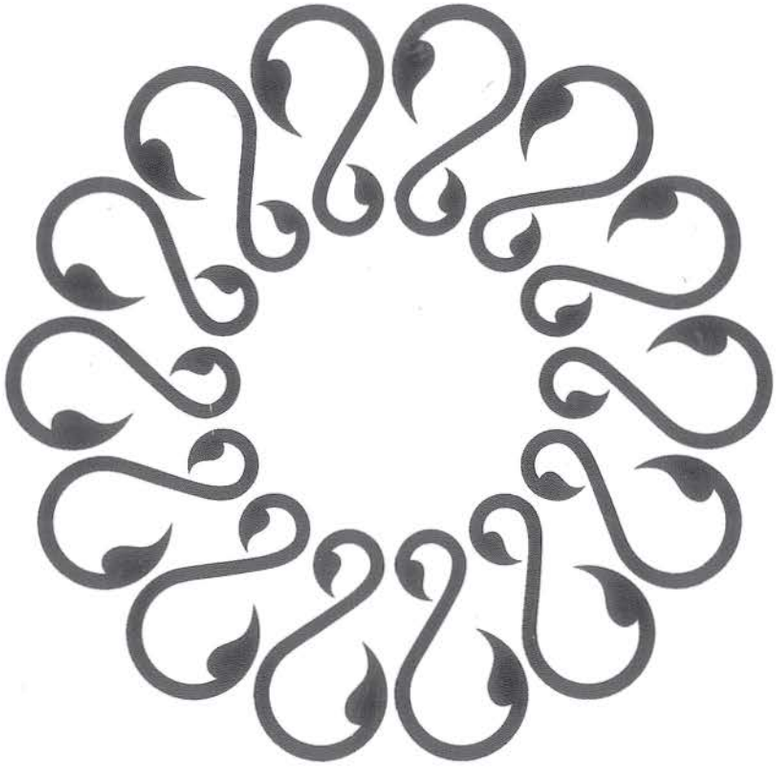
500. YILINDA
MUKADDES EMANETLER

Yaşayan Mirasımız

BAHARİYE
SANAT ATÖLYELERİ

500. YILINDA
MUKADDES EMANETLER
"Yaşayan Mirasımız"

Proje Koordinatörü
Meryem Güney

Sempozyum Koordinatörü ve Editör
Prof. Dr. Mustafa S. Küçükaşcı

Sempozyum Yürütmeni
Selma Topkara

Bilim Kurulu
Prof. Dr. Ahmet Turan Aslan
Dr. Coşkun Yılmaz
Prof. Dr. Erhan Afyoncu
Prof. Dr. Hasan Kamil Yılmaz
Prof. Dr. İskender Pala
Prof. Dr. Mehmet Akif Aydın
Prof. Dr. Musa Duman
Prof. Dr. Mustafa S. Küçükaşcı
Prof. Dr. Raşid Küçük
Prof. Dr. Turan Koç

Düzenleme Kurulu
Coşkun Yılmaz
Kemal Özden
Mehmet Bulayır
Meryem Güney
Mustafa S. Küçükaşcı
Necati Sancaktutan

Yazarlar
Prof. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu
Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Önal
Dr. Coşkun Yılmaz
Prof. Dr. Erhan Afyoncu
Prof. Dr. M. Fatih Andı
Prof. Dr. M. Hüsrev Subaşı
Prof. Dr. Muhiddin Serin
Prof. Dr. Mustafa Fayda
Prof. Dr. Mustafa S. Küçükaşcı
Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Topatan
Prof. Dr. Nihat Öztoprak
Dr. Nusret Gedik
Prof. Dr. Raşid Küçük
Prof. Dr. Selçuk Mülayim
Dr. Öğretim Üyesi Selman Can
Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu
Dr. Tahir Güngör
Dr. Tayyar Altıkulaç
Prof. Dr. Turan Koç
Doç. Dr. Uğur Demir

Teşekkürler
T.C. Cumhurbaşkanlığı
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
İstanbul İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü
Topkapı Sarayı Müzesi

Fotoğraflar
Bahadır Taşkın
4, 12, 13, 20, 21, 22, 25, 26, 29, 31, 44, 47, 48, 51, 58, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 71,72, 77, 83, 111, 116, 120, 122, 123, 124, 129 alt, 131, 137, 140, 143, 167

T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Millet Yazma Eser Kütüphanesi
78, 79

Metin Yazarları Arşivleri

Tasarım ve Uygulama
Korpus Kültür Sanat Yayıncılık Tic. Ltd. Şti.
Hüsrev Gerede Cad. Çolakoğlu Apt.
No.66/1Teşvikiye-İstanbul
Tel: 0 212 236 71 61 - 62
info@korpus.com.tr
sertifika no: 16356

İnsan ve Medeniyet Hareketi Bahariye Sanat Atölyeleri
Bahariye Mevlevihanesi Eyüp Merkez Mah. Silahtarağa Cad.
No:12 34050 Eyüp / İstanbul
Tel: 0 212 501 31 71
bilgi@bahariyesanatatolyeleri.org
www.bahariyesanatatolyeleri.org

Baskı
Kültür Sanat Basımevi
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi ZB7-ZB11
Topkapı / Zeytinburnu / İstanbul
Tel: 0 212 674 00 21
sertifika no: 22032

ISBN
978-605-67100-3-2, Mayıs 2019

© Tüm Hakları saklıdır. Bu kitapta yayımlanan metinlerden, yazarların ve yayınlanan fotoğrafların, fotoğraf sahibinden izin alınmadan, fotokopi dahil, optik, elektronik ya da mekanik herhangi bir yolla kopyalanamaz, çoğaltılamaz veya basılamaz.

"MUKADDES EMANETLERİN OSMANLIYA İNTİKALİ MESELESİ"

*Erhan Afyoncu * - Uğur Demir ***

Bugün büyük bir kısmı Topkapı Sarayı Mukaddes Emanetler Dairesi'nde ve çok az bir bölümü de sarayın muhtelif seksiyonlarında muhafaza edilen yaklaşık 605 adet mukaddes emanetin[1] Osmanlıya ne zaman ve nasıl intikal ettiği tam manasıyla aydınlatılmış değildir. Bu durumun en önemli sebebi mukaddes emanetlerin bir seferde, topluca Osmanlı İmparatorluğu'na intikal etmemesidir. Dolayısıyla emanetlerin intikalini dönemlerine göre ele almak meselenin anlaşılmasında büyük kolaylık sağlayacaktır. Bunu Mısır'ın fethi öncesi, fetih sırasında, fetih sonrasında olmak üzere üç ana başlıkta toplamak mümkündür. Biz bu tebliğde Mısır'ın fethi ve sonrasında Osmanlıya intikal eden "emânât-ı mukaddese" ile ilgili dönemi ele alacağız.

Mukaddes emanetlerin Mercidabık zaferinden önce Osmanlıların eline geçtiğine dair, tespit edebildiğimize göre, ilk kayıt Hoca Saadettin'in *Tâcü't-Tevârih* adlı eserinin minyatürlü bir nüshasıdır. Bu nüshada Yavuz Sultan Selim, Mercidabık Savaşı'na elinde Hz. Ömer'in kılıcıyla katılırken resmedilmiştir[2]. Buna mukabil devrin kaynaklarında bunu destekleyecek başka bir bilgi mevcut değildir.

Mercidabık Savaşı Sonrasında Mukaddes Emanetler

Mukaddes emanetlerin bir kısmı Mercidabık zaferinden hemen sonra Osmanlıların eline geçmiştir. Bu minvalde en mufassal bilgileri, eserini sonraki asırda kaleme alan Evliyâ Çelebi verir. Evliyâ Çelebi, fetih sırasında intikal eden mukaddes emanetlere dair ilk olarak Mercidabık Savaşı'ndan sonra Hz. Osman'a atfedilen bir Kur'an'ın Hums kalesinin anahtarlarıyla birlikte Yavuz Sultan Selim'e teslim edildiğini kaydeder. Bu vesileyle Timur'un Şam'ı harap etmesine rağmen, Hums'a buradaki Hz. Osman'a izafe edilen Kur'an yüzü suyu hürmetine dokunmadığını belirtir. Ayrıca Mushaf hakkında bazı rivayetleri nakleder. "*Evvelâ yukaru* iç *kal'ada* câmi'-i *Sultân (...) ol kadar vâsi' câmi' değildir. Ammâ nazargâh-ı kadîm olmağıla rûhâniyet vardır ve Hz. Osmân'ın* kûfî hat ile Kelâm-i İzzet'i bu *câmi'dedir...*" yönündeki bilgilere bakılırsa Âlem Seyyahı, Hums'u ziyaret ettiğinde Hz. Osman nüshası Kur'an hâlâ buradaydı[3].

Evliyâ'nın Hz. Osman mushafına dair verdiği bilgileri Memlük tarihçilerinden İbn İyas da doğrular. Zira İbn İyas, Mercidabık Savaşı'na Sultan Gavrî'nin yanında bir grup şerifle gittiğini ve bunların başlarında ipekten keseler içinde 40 mushaf taşıdıklarını ve bunlardan birinin de Hz. Osman hattıyla yazılan olduğunu kaydeder. Daha da önemlisi Memlûk tarihçisi, bu Kur'an'ın savaş sırasında kaybolduğunu yazar. Ayrıca İbn İyas, isim vermese de Mercidabık'a başka mukaddes emanetlerin de getirildiğini ve savaş sonrasında bunların Osmanlıların eline geçtiğini ima eder[4]. Seferin rûznâmesini tutan Haydar Çelebi de Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık muzafferiyetinden sonra 3 Ekim 1516'da Beni Ümeyye Camii'nde bulunan Hz. Osman'a izafe edilen Kur'an'ı ziyaret ettiğini kaydeder[5].

* Prof. Dr. Milli Savunma Üniversitesi Rektörü
** Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

[1] Nebi Bozkurt, "Mukaddes Emanetler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (=*DİA*), XXXI, 108.

[2] "Seyf-i Hz. Ömer" başlığı altında resmedilir.

[3] Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyathatnâmesi III. Kitap*, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 1999, s. 43-44. Dönemin çağdaş kaynaklarında bu hususta bir bilgi verilmez. Buna mukabil Yavuz Sultan Selim'in Şam ziyaretinde buradaki Hz. Osman'a atfedilen Kur'an'ı ziyaret ettiği bilinmektedir (Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim (Gözden Geçirilmiş Yeni Baskı)*, İstanbul 2016, s. 246).

[4] İbn İyas, *Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi (Bedayi'ü'z-Zühûr fî Vekayi'i'd-Duhûr)*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2016, s. 68-70.

[5] *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, haz. Yavuz Senemoğlu, İstanbul tarihsiz, s. 191. "*Padişah merasimle Beni Ümmiye Camiine gitti. Cuma namazı kıldı. Hutbe namına okundu. Namazdan sonra Hazreti Osman'ın Kuranını ziyaret ederek Otağ-ı hümayuna geldi*".

Evliyâ Çelebi, Mercidabık Savaşı'nda Yavuz Sultan Selim'in Sancak-ı Şerif'i de ele geçirdiğini yazar ve bununla ilgili daha sonra oluşan uygulamaları da şu şekilde anlatır: "*Ve ibtidâ Haleb altında Merc-i Dâbık sahrâsında Gavrî münhezim olup firâr etdükde Hz. Risâlet-penâh'ın sancağ-ı şerifi Selîm* Şâh'ın *kabza-i tasarrufuna girüp anı uğur dutunup yedi gün kendileri heccân* üzre *sancağ-ı Resûllâh'ı taşıyup Hacı Alî nâm bir sipâhîye verüp sipâha sancağ-ı Resûl taşımağı kanûn etdi*"[6].

Evliyâ Çelebi'nin Sancak-ı Şerif ile ilgili verdiği bilgiler günümüz araştırmalarında farklı şekillerde yorumlanmış ve bu hususta zaman zaman da yanlış hükümler verilmiştir. Bunların en önemlisi de Âlem Seyyâhı'nın Sancak'ın İstanbul'a götürüldüğünü yazdığı iddialarıdır. Buna mukabil Evliyâ, Sancak'ın Mercidabık zaferinde ele geçirildiğini yazmasına rağmen İstanbul'a gönderildiğine dair bir şey yazmaz. Bu yüzden Evliyâ'nın verdiği bilgiler Sancak-ı Şerif'in Osmanlıların eline geçmesi noktasında doğru olmalıdır, fakat İstanbul'a ne zaman getirildiği konusunda suskun kalır.

"Ukab" denilen Sancak-ı şerif'in İstanbul'a getirilmesiyle ilgili dört farklı rivayet vardır. İlk rivayet hemen Mısır'ın fethinden sonra Osmanlılara intikal ettiği yönündedir ki en zayıf rivayet budur. İkinci rivayet ise Mısır Beylerbeyi Hayır Bey tarafından daha sonra Yavuz Sultan Selim'e hediye olarak gönderildiğidir[7]. Üçüncü rivayet yine Hayır Bey tarafından Rodos seferi sırasında Kanuni Sultan Süleyman'a hediye edildiğidir[8]. Dördüncü rivayet ise sancağın, Avusturya seferi için 1593'te padişah fermanıyla Şam'dan İstanbul'a getirildiği, Sadrazam Koca Sinan Paşa'nın teklifi üzerine ordu ile birlikte götürüldüğü ve zaferde bunun büyük faydasının olduğu yönündedir[9]. Kaynaklardaki bilgilerden hareketle son rivayetin güçlü olduğunu söylemek mümkündür[10].

Sancak-ı şerif, İstanbul'a getirildikten ve burada muhafaza edilmeye başlandıktan sonra bu mukaddes emanetle ilgili bazı teamüller ve inançlar oluşmaya başladı. Bunları en tafsilatlı bir şekilde anlatan müelliflerin başında Mustafa Sâfî gelir. I. Ahmed'in imamı da olan Sâfî, diğer mukaddes emanetler gibi Sancak-ı Şerif hakkında kısa zamanda oluşan inançları ve uygulamaları şu şekilde anlatır: "*Ve saniyen livâ-i naşr ih-*

[6] Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyathatnâmesi IX. Kitap*, haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, İstanbul 2005, s. 73.

[7] Bu bilgi Silahdar Mehmed Ağa'ya aittir. Mehmed Ağa, bu konuda şu önemli bilgileri verir: "*Bu Sancak-ı Şerif aslında bir kıt'a olup, tevâtür ile sultân-ı enbiyâ Peygamberimiz Muhammedü'l-Mustafa sallallahu aleyhi ve sellem hazretlerinin olduğu müsbitdir. İsmi Ukab'dır, siyâh sûfdandır. Ba'zı siyerde ukab nâm Sancak-ı Şerif olduğu mukarrerdir. Fâtih-i Mısır Sultân Selîm Hân hazretlerine Hayr Bey gönderdi, seferlere bile götüresiz deyu nâmesinde tasrih etmiş idi. Mürûr-ı ezmânla eczâ-i şerîfe müteferrika olmağla Devlet-i Aliyye'de aslına göre üç Sancak-ı Şerîf işledilüp, her birine üçer kıt'a ta'biye olunup, üç sancak etmişlerdir. Üçü dahi bir resimdedir. Biri mevkib-i hümâyûnla gider, Hırka-i Şerîf yanından ayrılmaz ve ikisi Hazîne-i âmire-i Enderûn'da mahfuzdur. Biri iktizâ etdükçe vezir-i a'zam, serdâr-ı ekrem olanlara virilir ve biri yine hazinede hıfz olunur*" (Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106/1654-7 Şubat 1695) (Tahlil ve Metin)*, haz. Nazire Karaçay Türkal, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 804. Burada Türkal'ın tezine atıf yapmakla birlikte, mezkûr tezde birçok okuma hataları olduğunu da ifade etmek gerekir. Mesela Hayr Bey, metinde sehven "hayra bi-eyyi" şeklinde okunmuştur). Silahdar'ın verdiği bilgiler önemlidir, zira müellif Topkapı Sarayı'nda dülbend gulamı olarak hizmet etmiş ve bu vesileyle Hırka-i Saadet ile Sancak-ı Şerif'in muhafazasında görev almıştır (*Zeyl-i Fezleke*, s. XVII). Gökbilgin, Silahdar'ın sehven Yavuz Sultan Selim yazdığını, bunun Kanuni olması gerektiğini kaydeder (M. Tayyib Gökbilgin, "Sancak-ı Şerif", İA, X, 189). *Silahdar Tarihi*, mukaddes emanetler hususunda daha sonraki dönemlerde önemli bir müracaat kaynağı oldu. Nitekim Sultan I. Abdülhamid, 1788'de sefere çıkacak Sadrazam Koca Yusuf Paşa'ya gönderdiği bir hattında Hz. Davud'a ait olduğu kabul edilen bir kılıç hakkında *Silahdar Tarihi*'ndeki bilgilere atıf yapar (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988[3], s. 257; Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 75).

[8] Gökbilgin, en güçlü rivayetin bu olduğu kanaatindedir, ancak Kanuni'nin Sancak-ı Şerif'i İstanbul'da tutmayıp Şam'a gönderdiğini kaydeder ("Sancak-ı Şerif", *s.* 189). Gökbilgin, bu vesileyle İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Sancak-ı Şerif'in Mısır'ın hemen fethinden sonra Yavuz Sultan Selim tarafından beraberinde İstanbul'a getirildiğini yazdığını ve bunun zayıf bir rivayet olduğunu kaydeder. Buna mukabil Uzunçarşılı, iddia edilenin aksine bütün rivayetleri nakleder ve Sancak-ı Şerif'in 1593'te İstanbul'a getirilmesinin doğru olması gerektiğini kaydeder (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988[3], s. 248-249).

[9] Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, I, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999[2], s. 322, 420-421: "*Ve* Şâm-ı şerîfde *mahfuz olan numune-i alem-i âlem-*ârâ*-yı Rasûllullâh-salla'llâhu aleyhi ve sellem- ile dört yüz nefer güzîde Şâm yeniçerileri sefer-i zafer-rehbere gelmek fermân olundı*" (s. 322). Sancak-ı Şerif'in Yanık Seferi'ne Şam yeniçerileri tarafından getirildiği hakkında Âlî de önemli bilgiler verir (*Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri (III. Cilt)*, haz. Faris Çerçi, Kayseri 2000, s. 609-611). Dönemin tarihçilerinden Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi de Sancak-ı Şerif'in 1593 seferinde kullanılmasına ve bu vesileyle icra edilen dinî merasimlere dair değerli bilgiler nakleder (*Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, I, haz. Ziya Yılmazer, Ankara 2003, s. 14 vd). Selânikî'nin verdiği bilgilerden Sancak-ı Şerif'in 1595'te Sinan Paşa tarafından İstanbul'a getirildiğini çıkarmak oldukça zordur. Müellif, yalnızca sefere götürülmesinin Sinan Paşa tarafından başlatıldığını anlatmak için bu bölümü kaleme almıştır. Sancağın İstanbul'a getirilmesiyle ilgili rivayetler ve Selânikî'nin rivayetinin yanlış anlaşılmasına dair misaller için bk. Mehmet Zeki Pakalın, "Sancağ-ı Şerif", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 2004, s. 113-116; Şentürk, *Kaynaklar Işığında Mukaddes Emanet lerin Tarihi*, s. 83.

[10] Sancak-ı şerif'in İstanbul'a getirilmesi ve bununla ilgili daha sonra oluşan teşrifat hakkında bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1988[3], s. 248-260; M. Tayyib Gökbilgin, "Sancak-ı Şerif", *İA*, X, 189-191.

tivâ-i hazret-i seyyidi'l-enbiyâdır, salla'llâhü ᶜaleyhi ve sellem ki, eğer hazerât-ı selâtîn ve ger serdârân-ı celâ-det-âyîn müteveccih-i ğazâ ve ᶜâzim-i harb-i aᶜdâ olsalar mukaddimetü'l-ceyş makâmında ikâmet olunub, anun vücûdı sebebi ile feth ü nusratdan nice âsâr müşahede kılmışlardır. Ve hâlâ saᶜâdetlü pâdişâh-ı saltanat-penâh mevkib-i haşmet ve ᶜasker-i pür-şevket ile her ne canibe teveccüh buyursalar ol li-vâi feth-iltivâ-i nebevî-i nusb-i ᶜayn ve mukaddime-i ᶜ askeri anunla zînet ü zeyn eyleyüb, menzil-i seᶜâdet-mev'ile geldikçe envâᶜ-ı taᶜzîm ile hıyâm-ı bâ-ihtişâmdan mescid ittihâz itdikleri hayme-i zî kıyeme içinde nasb itdü-rüb, gâh u bî-gâh envâᶜ-ı tîb ile tatyîb ü taᶜtîr ve ᶜûd u ᶜanber-i tayyib ile tebhîr itdirirler"[11].

Sancak-ı Şerif ve Hz. Osman'a isnat edilen Kur'an haricindeki mukaddes emanetlerin İstanbul'a nakli hususunda yine en ayrıntılı bilgileri Evliyâ Çelebi verir. Bu minvalde İskenderiye'nin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra Sultan Gavri'nin şayet yenilirse kaçırılmak üzere limanda beklettiği sandıklar içinde ele geçirilen değerli eşyalar arasında mukaddes emanetlerin de bulunduğunu ileri sürer. Bu minvalde şu bilgileri verir: *"Ve bir esed tasvîrli nasrun minellâh hatlı kırmızı alem dahi İskenderiyye hazînesinden çıkdı. Ve bir cevâhir ile musanna' bir sandûka içre Hazret i Risâlet['in] Uhud gazâsında şehîd olan dendân ı şerîfi ve bir dutam mübârek lihye i şerîfi kılları ve çeşm i nergislerinin sürmedânı ve mîldânı ve bir kıt'a içi ziftli hasırdan âbdest ibrîği ve bir zıbru ağacından tesbîhi ve bir kıt'a çimşîrden na'lın ı şerîfi ve bir hezârân alaca asâsı ve pâypûş ı şerîfi ve iki kıt'a hırka i şerîfi, biri hûrmâ lîfi saruya mâ'il ve biri beyâz kutnî sûzenî cillâyî hil'at ve bir eğer ve bir kara kılıc ve bir deve yüğü kuşak ve bir deve yüğü ridâ ve bir deve yüğü destâr ı şerîf ve bir beyâz sûzenî arakıyye. Bunlar cümle kat-ender-kat zerender-zer zer¬dûz boğçalar içinde mahfûz olup üzerlerinde "Hâzâ muhallefâtu Resûlillâh" deyü tahrîr edüp cümlesine Selîm Hân yüzün gözün sürüp "şefâ'at yâ Resûlullâh" deyüp bizzât kendiler mühr ururlar. Ve yine Hazret i Yûsuf'un bir bıçağı ve sicinde hapis iken vakt i salâtı bilmek içün yapdığı sâ'at ve bisâtları görüp sandûkasında mühr ururlar. Sonra Yûsufî destâra göre destâr sarup zamân ı hilâfet¬le¬rin¬de Yûsufî sarığile gezerlerdi. Sonra Selîmî destâr îcâd etdiler. Anınçün Selîmî derler. Zîrâ Ebü'l-feth ve babası Bâyezîd i Velî mollâ örfü geyerlerdi. Ken¬di¬ler Yûsufî ve Selîmî geyerlerdi. Ammâ bu ha¬zî¬ne i İskenderiyye'de kallâvî sarık buldular. Meğer Sultân Kalavân'dan kalmak ile kallâvî derler imiş.Ve Çâryâr ı Güzîn'in kılıçları..."*[12].

Evliyâ Çelebi'nin Yavuz Sultan Selim'in İskenderiye ziyaretine dair anlattıkları tarihî hadiselere uygundur. Zira Yavuz, 2 Haziran 1517'de yanında devlet ricali olduğu halde İskenderiye'ye geldi ve burada 6 Haziran'a kadar kaldı. Bu süre zarfında şehirdeki önemli dini makamları ve yerleri ziyaret etti. Bu arada İstanbul'a sürülmesini istediği Mısır ileri gelenlerini İbrahim Bey'e teslim etti. Ayrıca Kaptanıderya Cafer Bey, 29 Haziran'da Kahire'ye gelerek padişahtan donanmanın İstanbul'a dönmesi için izin aldı. Yine bu manada donanma ile gönderilecek değerli eşya ve elde edilen ganimet İskenderiye'ye nakledildi. Nakledilenler arasında Halife Mütevekkil ile Memlüklü birçok sanatkâr ve âlim de vardı. Değerli eşyalar ve önemli kişilerle dolu olan Osmanlı donanması nihayet 15 Temmuz 1517'de İskenderiye'den ayrıldı. Buna mukabil dönemin çağdaş kaynakları mukaddes emanetlerin bu donanma eşliğinde Osmanlı başkentine gönderildiğine dair herhangi bir bilgi vermezler[13], fakat aksi yönünde de bir bilgi mevcut değildir. Bilakis sonraki dönem kaynaklarından Mustafa Nuri Paşa da mukaddes emanetlerin Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde İstanbul'a getirildiğini kaydeder[14].

Bazı araştırmalarda Mekke Şerifi Berekat'ın oğlu Ebu Nümey'in tabiiyetini bildirmek üzere Kahire'ye geldiğinde yanında Kâbe'nin anahtarının ve bazı mukaddes emanetlerin bulunduğu yönünde, İbn İyas'a istinaden bazı iddialar ileri sürülür[15]. Ancak atıf yapılan kaynakta mukaddes emanetlerle ilgili bu yönde bir bilgi mevcut değildir. Yine bu minvalde Tansel de, Abdulgaffar Kırımî'nin *Umdetü'l-Ahbâr* adlı eserine istinaden Kâbe anahtarlarının Ebu Nümey tarafından Yavuz'a teslim edildiğini yazar[16]. Buna mukabil Tansel'in atıf yaptığı kaynakta Ebu Nümey'in Kâbe'nin anahtarlarını teslim ettiği değil "miftahü'l-Haremeyn"i yani Mekke ve Medine'nin anahtarlarını Osmanlı sultanına teslim ettiği kayıtlıdır[17].

[11] *Mustafa Safi'nin Zübdetü't-Tevârihi*, II, 222-223.

[12] *Evliyâ Çelebi Seyathatnâmesi*, X, 73.

[13] Yavuz Sultan Selim'in İskenderiye'de geçirdiği günler ve buna dair çağdaş kaynakların verdiği bilgilerin değerlendirilmesi için bk. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 311-312, 314, 316.

[14] Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, I, İstanbul 1327, s. 82.

[15] Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 315. Mukaddes emanetler hakkında bir tez hazırlayan Abdülmecit Şentürk, bu eşyaların Mekke şerifi tarafından gönderilmiş olduğu görüşünün isabetli olmadığını, zira çağdaş kaynaklarda bu yönde bir bilgi bulunmadığını, yalnızca Kâbe anahtarının teslim edildiğinin zikredildiğini ileri sürer (*Kaynaklar Işığında Mukaddes Emanet lerin Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2012, s. 28).

[16] Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 2016, s. 241.

[17] Abdulgaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kısmı, nr. 2331, vr. (eski) 22b (yeni) 224b. Kırımî, Mısır'ın Yavuz Sultan Selim

Sancak-ı Şerif Mahfazası
Osmanlı dönemi, 17. Yüzyıl
Topkapı Sarayı Müzesi
Env. No: 21/29

Mekke Şerifi Zeyd bin Muhsin'in mektubu
Topkapı Sarayı Müzesi

Kabe Anahtarı
Mekke Şerifi Zeyd bin Muhsin tarafından Sultan IV. Murad'ın Acem seferinden önce İstanbul'a gönderdiği, ancak yerine ulaşamadan yolda kaybolan, Sultan Abdulmecid döneminde tesadüfen bulunarak Hırka-i Saadet koleksiyonuna dâhil olan Kâbe anahtarı ve işlemeli kesesi.
Topkapı Sarayı Müzesi, Env. no: 21/16

Silahdar Târîhi'nde Kâbe anahtarlarının Topkapı Sarayı'na intikaliyle ilgili önemli bilgiler verilir. Buna göre IV. Murad devrinde Mekke şerifi rüyasında Hz. Peygamber'i görmüş ve Hz. Muhammed, şerife "*bu miftâh-ı Beytu'llâh'ı sultân-ı zamâna gönder, sefere ma'an götürsün. Acem fethinden sonra yanlarında hıfz idüp, bir yere asker göndermek iktizâ eyledikçe sülehâdan bir kimesneye teslîm olunup bile gide*" demiştir. Bu rüya üzerine Bağdat seferi öncesinde şerif de Kâbe'nin anahtarını Menufî adlı biriyle IV. Murad'a göndermiştir. Sultan da anahtarı yanında İran seferine götürmüş ve dönüşte Has Oda'ya koydurmuştur. Daha sonra Defterdar Hasan Efendi, "*Bu miftâh-ı şerîf Dülbend ağalarının hıfzında Hırka-i Şerîf sandığı yanında durmak ve seferlere hareket olundukça Sancak-ı Şerîf alemi dibine bağlanıp bile götürülmek münâsibdir*" yönünde arz kaleme almış ve defterdarın talebi kabul edilmiştir. Daha sonra anahtar 1043/1633-1634 tarihinden itibaren bir kesenin içinde muhafaza edilmeye başlanmıştır[18].

Mısır'ın Fethi Sonrasında İstanbul'a Getirilen Mukaddes Emanetler

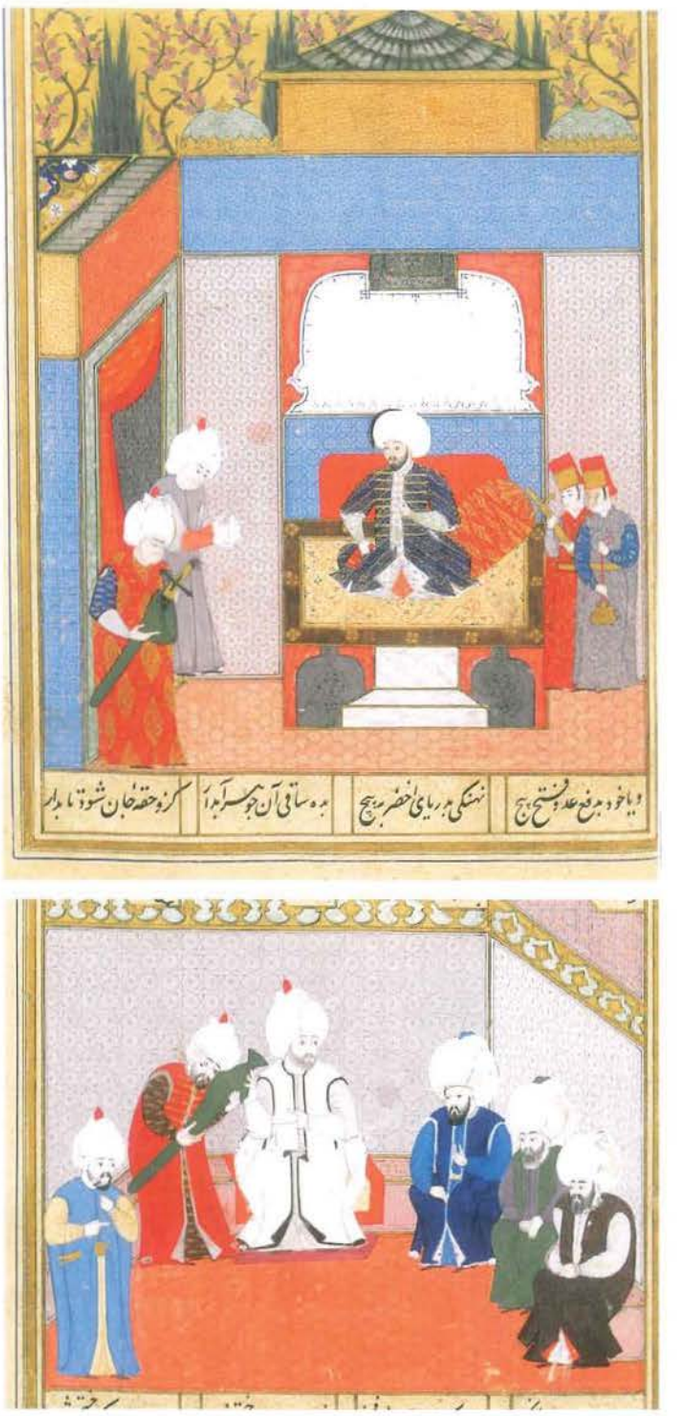
Mukaddes emanetlerin, Mısır'ın fethinden sonra da tedricen Topkapı Sarayı'na intikal ettiği anlaşılmaktadır. Bu minvalde önemli bilgiler veren Seyyid Lokman, III. Murad'ın cülusunda Hz. Peygamber'e ait olan bir kılıcın nasıl padişaha sunulmak üzere İstanbul'a gönderdiğini ayrıntılı bir şekilde anlatır. Müellifin anlatımına göre hadise şu şekilde cereyan etmiştir: "*Cülûs-ı hümâyûn esnâsında ki, meşâyihden bayrâmiyye silsilesinde seccâde-nişîn olan Hallâc-zâde dimek ile meşhûr mağfûrun-leh Şeyh Muslahaddîn aleyhi'r-rehmetü âlem-i rü'yâda Peygâmber-i âhiri'z zemân Muhammed Mustafâ aleyhi's-selâm haz-*

tarafından fethini Süheylî'nin *Târîh-i Mısır-i Cedîd* adlı eserinden özetlediğini kaydeder (vr. (eski) 222a (yeni) 224a).
[18] *Silahdar Târihi*, s. 804-805.

retlerinün bir kabza mübârek kılıçları bir kuyuya düşmiş görüp Sultân Murâd Hân-ı kâm-rân ebbedallâhü ve edâmehû ilâ-inkırâzı'z-zemân Hz. Resûl aleyhi's-selâm un fermânlarıyla ol şemşîr-i cihângîri çıkardup jenk-i küdûretden pâk itdükleri hâce-i kâm-yâb kıbelinden südde-i seniyyelerine ma'rûz kılup ol münâsebet ile cülûs-ı sa'âdet-me'nûslarına şemşîr-i İslâm târîh dimişlerdi. İttifâk, ta'bîri ayniyle çıkup Hz. Risâlet-penâh sallallâhü aleyhi ve sellem hazretleri Uhud gazâsında kuşandukları hüsâm-ı ejder-femi ki, Ömer ibnü'l-Hattâb radiyallâhü anh hazretlerine bağışlayup ba'dehû hulefâ'-i Benî Ümmiyye ve anlardan hulefâ'-i Abbâsiyye hazânesine intikāl idüp ve bakiye-i Abbâsiyye Mısır'a varduklarında Sultân Ebû Tâhir Baybars el-Bundukdârî ol devlete fâ'iz olup ve yeden-bi-yedin kimden kime vâsıl olduğın hucec-ü şevâhid ile ketb ü sübût bulduğı üzre bu tomara derc itdürüp evlâdından Süleymân nâm kimsenün zabtında iken mezbûr Süleymân'un kabzında olmadın vâkı'asında kable'l-cülûs Hz. Risâlet aleyhi's-selâm ve't-tahiyye cânib-i aliyyelerinde, "Sultân Murâd Hân'a ilet" diyü işâret-i aliyye vâkı' olup ve mezkûr Süleymân'un dîde-i bahtı bî dâr olıcak mütefekkir kalup nâ gâh cülûs-ı hümâyûn müjdesi ol diyâra vusûl bulup ayruk sabr itmeyüp der-i devlete müteveccih olup mâh-ı mezbûrun evâhirinde vezîria'zam hazretlerine buluşup ve i'lâm-ı hâl idüp tahkik ve tedkik buldukdan sonra mübârek bayram gicesinde ol tuhfe-i mustağviyye ve emanet -i nebeviyye-i alâ-sâhibiha's-selâmu ve't-tahiyye hazret-i hilâfet-penâhı ve zıll-i ilâhî cenâbına irsâl ve teslîm kılınup mûcib-sürûr-i tâze ve sebeb-i hubûr-ı bî-endâze olmağla bi-tevfîkıllâh işâret-i aliyye-i nebeviyyeden a'ta'l-kavs bârîhâ temsîli yerin bulup bu tîğ-i âb-dârun ahbâ-ı mehâbet-âsârı sem'-i a'dâ-yı nâ-bekâra ok ve tüfeng sehminden ziyâde te'sîr idüp ve meşâyih-i ızâmun vâkı'aları netîceleri zuhûr bulup selâtîn-kâmûbîn mâ-beynlerinde bâ'is i-tefâhur-ı küllî oldı. Ve hıdmeti mukābelesinde mezkûr Süleymân ze'âmete kābil iken ınâyet-i aliyye i hâkānîden Cebele sancağı virilüp dahi niçe dürlü in'âm ü ihsân ile behremend eylediler"[19]. Seyyid Lokman, *Şehinşâh-nâme* adlı Farsça eserinde ise buna dair iki minyatüre yer vermiştir[20].

Mukaddes emanetlerin III. Murad devrinde İstanbul'a getirilmesinde bu sultanın emanetlere özel ilgisinin de etkisi olmalıdır. Zira şeyhi Şücaaddin Efendi'ye yazdığı mektuplarında bu emanetlere olan ilgisini zaman zaman dile getirmiştir[21].

Mukaddes emanetlerin bir kısmı ise I. Ahmed devrinde İstanbul'a getirildi. Bu minvalde en ayrıntılı bilgileri sultanın imamı Mustafa Sâfî verir. Sâfî, I. Ahmed devrinde Mekke ve Medine'de yapılan tamirler münasebetiyle eskiye dair bilgiler verir. Ve

III. Murad'a Hz. Muhammed'in kılıcının takdimi (Seyyid Lokman, Şehinşâh-nâme, İÜ, FY, nr. 1404, vr. 24a, 25a)

[19] Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârîh* (*Tomar-ı Neseb-nâme-i Hümâyûn*), Türk ve İslam Eserleri Müzesi, nr. 1973, vr. 90b.

[20] İstanbul Üniversitesi, FY, nr. 1404, vr. 24a, 25a. I. Ahmed devri müelliflerinden Mustafa Sâfî de Hz. Peygamber'in kılıcı hakkında önemli bilgileri verir (*Mustafa Safi'nin Zübdetü't-Tevârihi*, II, haz. İsmail Hakkı Çuhadar, Ankara 2003, s. 223).

[21] Buna dair misaller için bk. *Kitabü'l-Menâmât Sultan III. Murad'ın Rüya Mektupları*, haz. Özgen Felek, İstanbul 2014, s. 74 (106. Vakıa), s. 274 (1360. Vakıa). III. Murad, ulaşılması gereken hedefler olarak İstanbul ve Mısır fatihlerini görüyordu (*Sultan III. Murad'ın Rüya Mektupları*, s. 276 (1375. Vakıa), s. 279 (1396. Vakıa)).

daha Kanunî Sultan Süleyman devrinde Kâbe'nin oluklarının tamir edildiğini; önceki dönemde yapılan oluğun I. Ahmed devrinde İstanbul'a getirilerek Hazine-i Âmire'ye konulduğunu yazar. Müellif, başka "teberrükat-ı nefise"nin de bu vesileyle İstanbul'a getirildiğini anlatır. Ayrıca bunların karşılanması esnasında Üsküdar ve Topkapı Saraylarında yapılan teşrifata dair de ayrıntılı bilgiler verir. Yine bu minvalde eski Kâbe oluğunun bir kısmından I. Ahmed'e asa yapıldığını da kaydeder. Sâfî, mukaddes emanetler münasebetiyle Has Oda hizmetkârlarından Murtaza'nın da bir rüyasına yer verir[22].

Mustafa Sâfî, Hz. Peygamber'e ait yayın da Sultan I. Ahmed devrinde Topkapı Sarayı'na getirildiğini ima eder. Ayrıca yine bu devirde bizzat sultanın emri ile Hz. Peygamber'in kılıcına bir kılıf yapıldığını ve kılıfın üzerindeki beyitlerin de kendisine ait olduğunu yazar[23]. Sâfî, ne zaman getirildiğine dair bir şey yazmasa da Hz. Peygamber'in hırkasıyla ilgili I. Ahmed devrinde oluşan teşrifata dair de önemli bilgiler verir. Bu minvalde Hırka-i Saadet'in I. Ahmed tarafından büyük bir ihtiramla karşılandığını, bu emanetin süslü bohçalara sarılı bir halde sandık içinde muhafaza edildiğini, sultanın bunu tahtının üstüne denk gelecek bir yerde muhafaza ettirdiğini, senenin bazı mübarek günlerinde "teberrük kastıyla" hırkayı açtırdığını ve bizzat eliyle yıkadığını, hırkanın temizlendiği suyu da "bir nice şişelere vazᶜ olunub, iltifat u 'inayetlerine mazhar olan bendegân ve duᶜâ-gûyân hâssatan şeyhu'l-islâm ve vüzerâ-i ᶜizâm ve sâir mahall-i lutf ü ikram olanlara" ihsan olarak dağıttığını; artan suyun şişelere konulduğunu ve hasta olanlara verildiğini; hatta İstanbul'daki yangınları söndürmek için de bu suyun kullanıldığını yazar. Müellif ayrıca Eğri Seferi'nde III. Mehmed'in Hırka-i Saadet'i yanında götürdüğünü, Osmanlı ordusunun bozulmaya yakın bir anında padişahın Hırka'yı eline alıp "dergâh-ı Rabb-i ᶜizzetden feth u nasr taleb" eylediğini ve bunun üzerine gökten bir melek ordusunun gelerek İslâm askerlerinin bozgununu zafere çevirdiklerini; bu yüzden I. Ahmed'in de "eğer pây-ı tahtından pây-ı taht-ı âhara veyâhûd bir ğazâ vü sefere teveccüh buyursalar, ol teberrük-i nefîsi mütezammin olan şandûkçei hâssatan bir 'arabaya tahmîl ile maᶜan istişhâb ve feth u zaferi ol vesîle ile iktisâb" ettiğini kaydeder[24].

Mustafa Sâfî, Has Oda'daki diğer mukaddes emanetler arasında Hz. Ebu Bekir'in kılıç ve seccadesi, Hz. Ömer'in kılıcı, Hz. Osman'ın kılıcı, Muaz bin Cebel, Zübeyr bin Avvam, Halid bin Velid, Ammar bin Yasir, Şurahbil bin Hasene ve Ebu Talha bin el-Halid'in kılıçlarını kaydeder. Bunların yanında Harem Dairesi'ndeki tahtın yanında da Hz. Peygamber ve Hz. Ömer'in birer kılıcı başta olmak üzere diğer bazı sahabenin de eşyalarının muhafaza edildiğini belirtir[25].

Seyyid Lokman ve Mustafa Sâfî'nin verdiği bilgiler mukaddes emanetlerin Mısır'ın fethinden sonra tedricen İstanbul'a getirildiğini gösterir. Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nde anlattığı bazı bilgiler de aslında bu eşyaların imparatorluğun muhtelif bölgelerine dağınık vaziyette bulunduğunun ve 17. Yüzyılın sonlarında dahi İstanbul dışında olduklarının en önemli delilidir. Nitekim Evliyâ, Mısır'da Kanısav[26] Gavrî'nin türbesini ziyareti vesilesiyle şu bilgileri verir: *"Ba'zı a'yâna nâzırı teberrüken gösterüp ziyâret ederler. Hattâ hakîr Fûncistân vilâyetinden geldikde şiddet i hârdan dîdelerim hîrelenüp sürmedân ı Re¬sûl'den küstâhâne bir kerre dîdelerim mükehhal et¬dim. Kuvvet i basarım ve ba'îde tîr i nazarım zi¬yâ¬de olup nef'in müşâhede etdim"*[27].

Sonraki dönemlerde Topkapı Sarayı'na intikal eden bir diğer mukaddes emanet de Hz. İbrahim ve Hz. Nuh'a ait olduğu kabul edilen tenceredir. Tencerenin üzerindeki kayda göre bu emanet 1058 (1648-1649) yılında İstanbul'a getirilmiştir[28].

Mukaddes Emanetlerin imparatorluğun farklı bölgelerine dağıldığına ve zamanla önemli bir kısmının Topkapı Sarayı'nda toplandığına dair Kırım Giray ailesine mensup Mehmed Giray'ın yazdıkları da mühimdir. Nitekim bu müellifin kaleme aldığı tarihte anlatıldığına göre Mehmed Giray, II. Mustafa'nın 1695'teki birinci Avusturya seferine çıkmak için hazırlık yaptığı günlerde, padişaha kendisinde bulunan Hz.

[22] *Mustafa Safi'nin Zübdetü't-Tevârihi*, II, 208, 218-219, 225. Hezarfen Hüseyin Efendi, Has Oda'yı buradaki "eşyâ-yı Müteberrike"yi Mustafa Sâfî'den özetleyerek anlatır (*Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 60-61). Nâimâ da Sâfî'nin verdiği bilgileri özet olarak nakleder (*Târih*, II, 398-399).

[23] "Ve biri dahî ol hazret-i nübüvvet-makâm ve risâlet-hıtâm cenâb-ı ᶜâmerinin kavs-i müntehâ ve kemân-ı baᶜîdü'l-mermâlandır ki, ol dahî kâbiren ᶜan kâbirin pâdişâh-ı Cem-câh hazretlerene vâsıl oldukda kemâl-i taᶜzîm ü tebcîl ve levâzım-ı tevkîrini tevfîr u tekmîl idüb, sîm-i hândan ana bir ğılâf-ı fâiku'l-eslâfi ve'l-ahlâf itdirüb, bu husûsa bir ᶜ alâmet ve bu mazmuna delâlet içün ol zarf-ı zarîf-i mübârekül-harf üzre kazılmağa münâsib bir nazm olmak bâbında emr u işaret olunduğunda râkımu'l-hurûf fakîr irticalen bu bir kaç beyt-i mesnevî-i nazm idüb, hıdmet-i ᶜaliyye-i pâdişâhîye irsal itmiş idim. Ve lâkin makbûl-i hazretleri olub, mahalline ketb olundu mı bilmez iken yakînen ᶜilim hasıl oldı ki, kusûr u noksanı ile karîn-i kabulleri olub, ol kemân-ı kâbe kavseyn-nişânın ğılâf-ı sîmînî üzre hatt-ı hob ve sevâd-ı merğûb ile yazılmış ve kalem-i kabul ve istihsânile üzerine kazılmış..." (*Mustafa Safi'nin Zübdetü't-Tevârihi*, II, 223-224).

[24] *Mustafa Safi'nin Zübdetü't-Tevârihi*, II, 221-222.

[25] *Mustafa Safi'nin Zübdetü't-Tevârihi*, II, 224-225.

[26] Bu ismin yazılışı hususunda bk. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 197.

[27] *Evliyâ Çelebi Seyathatnâmesi*, X, 114.

[28] Nebi Bozkurt, "Mukaddes Emanetler", s. 110.

Peygamber'e ait bir mührü takdim etmiş; beş günlük incelemeden sonra teşrifat defterlerinde mührün sureti bulunmuş, bunun üzerine Mehmed Giray'a 72 eşrefî altın verilmiştir[29].

Kırım hanzâdelerinden Topkapı Sarayı'na intikal eden bir diğer Emanet -i Mukaddese de Hz. Fatıma'ya ait olduğu iddia edilen ve hanzâdelerden Fatıma Sultan'ın terekesinden saraya alınan hırkadır[30].

Mukaddes emanetlerden bir kadem-i şerif de 18. yüzyılda İstanbul'a getirildi. Kadem-i şerifi 17 Mayıs 1784'te Şam'dan Osmanlı başkentine getiren Mehmed Ziyad, bizzat devrin padişahı I. Abdülhamid tarafından taltif edildi. Halil Hamid Paşa, Mehmed Ziyad adına Samatya'da bir dergâh tahsis etti. Burası daha sonra Kadem-i Şerif Dergâhı olarak şöhret buldu ve Kadem-i şerif burada halka ziyarete açıldı[31].

19. yüzyılda da Mukaddes emanetlerin İstanbul'a getirilmesi devam etti. Bu minvalde Hz. Peygamber'e ait olduğu iddia edilen bir mühür Bağdat'ta bulundu ve sonra Osmanlı başkentine getirilerek Topkapı Sarayı'na konuldu[32]. Yine bu minvalde 20. yüzyılın hemen başında dahi bazı mukaddes emanetler Topkapı Sarayı'na gelmeye devam etti. Mesela 1902'de Van seyyar jandarma binbaşısı Çerkes Mustafa Hüsrev Bey, elinde dedelerinden kendisine intikal eden ve Hz. Davud'a ait bir zırh ile Hz. Ebubekir'e ait bir tac bulunduğunu, bunları Hazine-i Hümâyûna sunmak istediğini bildirdi[33].

İstanbul'a getirilenler haricinde Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif bölgelerinde farklı ellerde muhafaza edilen mukaddes emanetler de mevcuttu. Nitekim 1885 tarihli bir arşiv belgesinde Kerküklü Şeyh Muhammed Emin Efendi'nin İzmir'e Hz. Peygamber'e ait bir seccade getirdiği ve bununla ilgili ne yapılması gerektiği sorulmaktadır[34]. Yine bu minvalde 1895 tarihli başka bir belgeden Çölemerik'te Şemaşan Ohan Efendi'nin elinde Hz. Peygamber'in yazdırdığı mektuplardan birinin bulunduğunu iddia ettiği ve bunun devlet tarafından tetkik edildiği anlaşılmaktadır[35].

İslam ülkelerinin dışında da mukaddes emanetler vardı. 1866'da Hz. Muhammed'in Gassani hükümdarına yazdığı mektubun bir Fransız vatandaşı olan François Perpenyan'da bulunduğu haber alınınca name-i saadet Paris'ten getirtilerek Meşihat tarafından incelenmişti. Mektup orijinal bulunmayarak konu kapatıldı. Ancak on yıl sonra aynı mesele tekrar gündeme geldi. Bu defa mektup orijinal bulundu ve Hz. Ali tarafından kaleme alınan Kadr Suresi'yle birlikte satın alındı. Ancak ödeme meselesi senelerce gündemde kaldı[36].

Mukaddes emanetlerin önemli bir kısmı ise I. Dünya Savaşı sırasında Topkapı Sarayı'na intikal etti. Medine müdafi Fahreddin Paşa, Hz. Muhammed'in türbesinde bulunan kutsal emanetler ve değerli eşyaların sayımını yaptırıp bir defter[37] kaydettirerek başkalarının eline geçmemesi için 1917'de trenle asker eşliğinde İstanbul'a gönderdi[38].

[29] *Târih-i Mehmed Giray*, s. 72-73.

[30] Nebi Bozkurt, "Mukaddes Emanetler", s. 110.

[31] Fikret Sarıcaoğlu, *Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, s. 74-75.

[32] Nebi Bozkurt, "Mukaddes Emanetler", s. 110.

[33] BOA, Y.PRK.ASK., nr. 185/100.

[34] BOA, İ.DH, nr. 1295/102253, 19 N 1302/2 Temmuz 1885.

[35] BOA, Y.PRK.AZJ, nr. 42/15, 26 B 1312/23 Ocak 1895.

[36] İshak Keskin, "Hazreti Muhammed'in Bir Mektubu- Satın Alınması Arşivcilik Bakımından Değeri", *Osmanlı Araştırmaları*, XIX (İstanbul 1999), s. 255-290.

[37] *Fahreddin Paşa Defteri*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, nr. Y.Y. 827. Bk. *Surre-i Hümâyun*, İstanbul 2008, s. 214, 237.

[38] Süleyman Yatak (Beyoğlu), "Fahreddin Paşa", *DİA*, XII, 88; Aynı yazar, *Medine Müdafaası ve Fahreddin Paşa*, İstanbul 2018.